

Gershon Shafir. **Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882-1914 (updated edition).** University of California Press. 1996. 288 pages

הקולוניאליזם ההתיישבותי הציוני והפלסטינים הנוכחים הנפקדים

אריז' סבאע'ח'זרי ארייג صباغ-خوري*

שלושים שנה לאחר פרסום הטקסט המכונן של גרשון שפיר על מקורות הסכסוך הקולוניאלי ההתיישבותי בין ישראל לפלסטינים, אנו עדיין מוצאים סיבה לחזור אל דפיו מאירי העיניים. אולי זה משום שהקולוניאליזם ההתיישבותי הציוני הוא תהליך ממושך והנכבה ממושכת (النكبة المستمرة). ההגמוניה השולטת בחברה היהודית-הישראלית הקולוניאלי-התיישבותית טרם התנתקה ממיתוסים מכוננים התורמים עדיין טענות עכשוויות לעלינות יהודית (שמשועתקות במקומות כמו שיח ג'ראח, סילוואן, יאפא [יפו], אל-נקב [הנגב] ועוד), ובעבודתו של שפיר אפשר למצוא דרך חלופית. אולי אנו ממשיכים לחזור אל הטקסט מכיוון שכפי שכתב פעם בורדייה (Bourdieu, 1994, p. 4), "השבת הסכסוכים והעימותים של ההתחלות המוקדמות אל תחת מבטנו, ולכן [השבת] כל האפשרויות שהושלכו הצידה, משיבה את האפשרות שהדברים יכלו להיות (ועדיין יכולים להיות) אחרת". ההיסטוריה המטריאליסטית של שפיר טוענת כי לא האידאולוגיה בלבד היא שהניעה את השינויים שהתרחשו בהתיישבות הציונית לעבר הפרדה והדרה גזעית, אלא גם האינטראקציות בשטח בין המתיישבים הציונים לפלסטינים הילידים. במיוחד השפיעו תנאי הקרקע והעבודה העות'מאניים, שעיצבו גם את אופני ההתיישבות הציונית הבדלנית (separatist, "טהורה"). עבודתו האמפירית של שפיר שופכת אור על האופנים שבהם הארגון הקולקטיביסטי של התנועה הציונית פיצה על היעדר מטרופולין קבוע ואפשר את הצלחת ההתיישבות. כפי ששפיר מראה, האסטרטגיות הקולוניאליזם של הציונות לא היו אחידות או זהות, וחרגו מכל טיפוס אידיאלי של פרויקט קולוניאלי מסוג זה. לטענתי, הספר הוא מעין "סוציולוגיה היסטורית אוטונומית" המבקרת מונוגרפיות קודמות של פרקטיקות ההתיישבות, יוצרת מין מונוגרפיה עצמאית המפרקת את הפרקטיקה הציונית, וכך מתחילה לענות על השאלה כיצד הגענו עד הלום.

המחקר שלי על "תנועת השמאל הסוציאליסטית" של תנועת השומר הצעיר חב ליצירתו של שפיר, שכן הסתמכתי בין היתר על התאורטיזציה שלו כשניסיתי לבחון את קווי המתאר של הקולוניאליזם ההתיישבותי הציוני שעוצבו לא רק מול סוגיית הקרקע ושוק העבודה, ולא רק במהלך ה"עלייה" הראשונה וה"עלייה" השנייה כפי שטען שפיר. שפיר רואה בתקופה מוקדמת זו של ההגירה הראשונה והשנייה את הרגע המכונן שבו

* המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים
قسم علم الاجتماع و علم الانسان، الجامعة العبرية في القدس

התגבשו הצינונות והתשתית שהפכה בסופו של דבר למדינת ישראל. לעומתו, אני טוענת כי הבנה מלאה יותר מחייבת להביא בחשבון טווח זמן ותנאים רחבים יותר: התנגדות האוכלוסייה הילידית, למשל בתקופת המרד הערבי הגדול בשנים 1936-1939, והעיוותים בין הפלסטינים הילידים לאנשי ונשות הקיבוצים-הקולוניות משנות השלושים ועד הנכבה ב-1948. הללו חושפים הן את הקונטינגנטיות של ההתיישבות, הן את ההיגיון שעמד בבסיס הצבירה על ידי נישול (accumulation by dispossession) שהניבו את חומרי הגלם שנדרשו לה. יתר על כן, כפי שכבר זיהה זכארי לוקמן (Lockman, 2012) וכפי שאני מציינת גם במחקרי, גורם מפתח נוסף שחשוב להבנה מלאה יותר של ההתיישבות ונעדר מניתוחו של שפיר הוא תפקידן של האלימות והכפייה מצד גורמים קולוניאליים ואימפריאליים.

שפיר עבר מהתמקדות באידאולוגיה לשינויים המטריאליים, אך למרות יתרון מתודולוגי זה, התעלמותו מההתנגדות הילידית – שהייתה חלק מהתודעה של המתיישבים ועיצבה את פרקטיקות ההתיישבות שלהם – היא בעייתית. בניתוחו פורץ הדרך הוא בוחן את המתח בין האינטרסים השונים בתוך הקבוצה הקולוניאלית ההתיישבותית ומתאר את הבחירה בפרקטיקה של התיישבות השיתופית על פני התיישבות קפיטליסטית, אך הפלסטינים שקראו תיגר על ההתיישבות הצינונית ועל השתלטותה על האדמות לפני 1948 גורשו ואיבדו את מולדתם וביתם, ונותרו במידה רבה מחוץ לניתוח הזה של סוכני ההיסטוריה. המתיישבים הקולוניאליים תופסים את ליבת הניתוח אצל שפיר; אף שהפרקטיקות שלהם הושפעו מהקשרים חיצוניים, הם אלה שעומדים במרכז הניתוח. האתגר שמציבה האפיסטמולוגיה הדה-קולוניאלית הוא להיות ערים לדרכים שבהן הפעולה של הילידים משפיעה על כל צעד ושעל של המתיישבים ומכוננת את יכולותיהם ואת מניעיהם. כך אפשר לבטל את חזקתם החד-צדדית של המתיישבים על הפרקטיקות ההיסטוריות והפוליטיות. במאמרו "הייחודיות הישראלית וסוגיית הקולוניאליזם בסוציולוגיה של ברוך קימרלינג", שפיר (2013) תוהה לגבי ההיסוס של קימרלינג לאמץ את המונח "קולוניאלי". "הואיל וכל נושא פוליטי הוא שנוי במחלוקת וכל נושא שנוי במחלוקת הוא פוליטי, איזו מין סוציולוגיה נקבל?" הוא שואל (עמ' 173). לטענתי, מחקר סוציולוגי והיסטורי שממשיך להתעלם מתפקידו המרכזי של הקולוניאליזם ההתיישבותי, ומתעלם ממונח זה, תורם לתרבות שבה השימוש במונח "קולוניאלי" כפרדיגמה אנליטית – ולא כסנטימנט שיפוטי של תוכחה – נחשב לא לגיטימי וסובייקטיבי פוליטי. אנו רואים כיצד משתקף הדבר בחברה הישראלית העכשווית, שעבור רובה הקולוניאליזם, הכיבוש והאפרטהייד אינם אלא פנטומים, בשעה שעבור הילידים הפלסטינים פרדיגמות אלו מרכזיות והחיים נחווים בכאב באופן יומיומי. דווקא השימוש של שפיר בקולוניאליזם התיישבותי כפרדיגמה אנליטית לניתוח הפרקטיקות הצינוניות הוא שמרחיק אותנו מהספרה של האידאולוגיה והטלאולוגיה, ולחלופין תובע מאיתנו לבדוק סיבתיות, עמדות סובייקטיביות נוסף על זהויות פוליטיות, ואת האופן שבו פעולות פוליטיות מטילות את משקלן על חייהם של אחרים (פלסטינים).

מלבד תוכן עבודתו של שפיר, עלינו לבצע בעצמנו גנאלוגיה סוציולוגית של ייצור ידע כדי להעריך עבודה חשובה זו. שפיר ישב (ועדיין יושב) מחוץ לאקדמיה הישראלית – למעשה בארצות הברית, שגם בה נמשך הקולוניאליזם ההתיישבותי – ואולי פעל ללא הלחצים של הקהילה האקדמית, שפעמים רבות יחסי הכוחות בתוכה משעתקים את הזיקה

למדינה הקולוניאלית ההתיישבותית ולערכיה. ייתכן שמיקומו תרם למעורבותו המלאה בפרויקט תאורטי השוואתי שבו לא היה צורך להתפלמס לגבי המונח "קולוניאליזם". הספר ראה אור באנגלית ולא בעברית; הקהל שלו היה אפוא, בעיקרו, לא חוקרים קוראי עברית אלא מי שהתעניינו בסוציולוגיה היסטורית ביקורתית של כלכלה פוליטית ומשטרים קולוניאליים של מתיישבים. עלינו לשאול את עצמנו באילו תנאים יכול המחקר שלנו לשנות את הדרכים שבהן אנו תופסות את העבר ואת ההווה הקולוניאלי.

על מנת להביא לדה-קולוניזציה של ההיסטוריה עלינו לחקור באופן ביקורתי ומתמשך קולוניאליזם, אימפריאליזם, אלימות, כוח והתנגדות. עבודתו של שפיר, לאחר שלושה עשורים, ממשיכה להעלות שאלות נוספות: כיצד לחשוב מחדש על "האפשרויות האובייקטיביות", למשל בדמות המשך קיומו של היישוב הישן, לפני שהוחלף על ידי הציונות? כיצד נמשך הספר, ובאילו אופנים? מהם אופני האינטראקציה העכשוויים בין ישראלים יהודים לפלסטינים, וכיצד הם ממשיכים לעצב את החברות כמשתרגות זו בזו? במה כרוכה דה-קולוניזציה צודקת או מה היא דורשת, אם נתחקה אחר ניצני החלפת האוכלוסייה הילידית והשליטה בסוף המאה ה-19 ולא רק ב-1917, 1948 או 1967? על עבודתנו לזהות את הדרכים שבהן הדינמיקות מלפני יותר מ-100 שנה, שזוהו על ידי שפיר, לא חדלו להתקיים; אולי הן השתנו, אך הן המשיכו לפעול כתהליכים בהתהוות המחכים לפירוקם. הסוציולוגיה בישראל איחרה לאמץ את ההשלכות שחוקרים וחוקרות אחרים פיתחו מתוך טיעונו של שפיר – ניסיונות ההחלפה והמחיקה של האוכלוסייה הילידית בתוך התהליך הקולוניאלי-התיישבותי (Sabbagh-Khoury, 2022). האם החזרה הנוכחית לספרו של שפיר היא אינדיקציה מעודדת לשינוי? שפיר, לצד אחרים ואחרות, סובב אולי את המפתח לפתיחת שערי הסוציולוגיה הביקורתית בישראל, במיוחד בקרב עמיתיו היהודים הישראלים (אך לא רק), כדי לנתח את הציונות במסגרת אנליטית קולוניאלית התיישבותית ובכך לערוך דה-קולוניזציה של ההווה. אך השערים הללו כבדים, ונדרשים חוקרים וחוקרות נוספים מבינינו שידחפו אותם.

מקורות

- שפיר, גרשון. (2013). הייחודיות הישראלית וסוגיית הקולוניאליזם בסוציולוגיה של ברוך קימרלינג. *סוציולוגיה ישראלית*, טו(1), 163-175.
- Bourdieu, Pierre. (1994). Rethinking the state: Genesis and structure in the bureaucratic field (Trans. Loïc Wacquant & Samar Farage). *Sociological Theory*, 12(1), 1-18.
- Lockman, Zachary. (2012). Land, labor, and the logic of zionism: A critical engagement with Gershon Shafir. *Settler Colonial Studies*, 2(1), 9-38.
- Sabbagh-Khoury, Areej. (2022). Tracing settler colonialism: Genealogy of a paradigm of knowledge production in Israel. *Politics and Society*, 50(1), 44-83.

קרקע אכן עומדת בלב הסכסוך היהודי-ערבי בארץ, אבל "כיבוש העבודה" לא

דניאל דה מלאך*

באוקטובר 1989, בגיל 34, עזבתי את הקיבוץ שנולדתי בו ועברתי מעבודה חקלאית, הנשענת על אמונה בערכה של "עבודה עצמית", ללימודי סוציולוגיה בבאר שבע. שנה אחרי כן הציע לי המרצה החדש במחלקה, לב גרינברג, לקרוא את ספרו של גרשון שפיר שיצא זה עתה "כדי להבין את הקשר בין האידאולוגיה השיתופית לסכסוך הישראלי-ערבי". ההצעה נשמעה לי תמוהה, כי עד אז לא חשדתי מעולם בקיומו של קשר כזה. ולמרות זאת אותו ספר, *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882–1914*, שהוא מושא ביקורת זו, עשה את עבודתו. מאז ועד היום הקשר בין ההתיישבות השיתופית בישראל ובין המאבק היהודי-ערבי הוא נושא מרכזי בעבודת המחקר שלי.

ספרו של גרשון שפיר הוא כבר שלושים שנים מהחיבורים המשפיעים ביותר על המחקר החברתי וההיסטורי העוסק בישראל/פלסטין. הוא תרם להבנת החברה בארץ בשני היבטים משלימים. ראשית, הספר מרחיב ומעמיק את התוואי שסלל ברוך קימרלינג (Kimmerling, 1983) בניסיון להתגבר על ההפרדה בין המחקר ההיסטורי והחברתי של צמיחת הסקטור היהודי בארץ מאז ראשית הציונות ובין המחקר על התפתחות הקונפליקט היהודי-פלסטיני. שנית, הוא מעמיד במרכז הדיון על ראשית ההתיישבות הציונית גורמים חומריים מתחומי הכלכלה והפוליטיקה, בניגוד לדגש על תרבות ואידאולוגיה שרווח קודם לפרסומו. חלק הארי של החיבור פורץ הדרך של שפיר הוקדש לניתוח דקדקני של התפתחות ההתיישבות היהודית בארץ בשנים 1882-1914, תקופה שבה התגבש דגם ההתיישבות של תנועת העבודה, שהייתה לו השפעה מעצבת על הקיבוץ ועל הפרויקט הציוני כולו. שפיר הראה כיצד במהלך התקופה נכשלו הפועלים האשכנזים היהודים בתחרות מול הערבים בשוק העבודה, ובגיבוי ההסתדרות הציונית הפכו בהדרגה מפועלים שכירים למתיישבים. בסיכום הספר הציג שפיר תזה בעלת מעוף לגבי המשמעות של דגם ההתיישבות הזה ותרומתו להתפתחות הפרויקט הציוני בעשורים הבאים. הוא תיאר מגמה של "התיישבות טהורה" בנוסח הקולוניות האירופיות בצפון אמריקה ובאוסטרליה שהובילה ליצירת משק נפרד, וזה שימש בסיס לחברה שבתוכה צמחה המדינה היהודית. ההתיישבות על פי דגם זה הביאה, לטענתו, להתגבשות ההתנגדות הערבית לציונות ולהתייצבותה של תנועת העבודה בחזית המאבק הלאומי. שפיר אף טען, בעקבות אניטה שפירא (1977), כי המאבק ל"כיבוש העבודה" עיצב את המדיניות הגאוגרפית-דמוגרפית של הזרם המרכזי בתנועת העבודה והציונות. הוא הוביל ליצירת אזורי התיישבות יהודיים נפרדים, ובעקבות זאת לחלוקת הארץ.

מפרספקטיבה של שלושים שנים, התקבלות ספרו של שפיר היתה חריגה ויוצאת דופן. מצד אחד, הטיעונים החדשניים שבספר אומצו במהירות וכמעט ללא הסתייגויות על ידי

* ד"ר דניאל דה מלאך, המחלקה למנהל ומדיניות ציבורית, המכללה האקדמית ספיר

עשרות חוקרים ותיקים וחדשים של ישראל/פלסטין. יתר על כן, הביקורת על הספר נותרה ברמה הכללית של הסתייגות מההשוואה לקולוניאליזם, מדחיית המוטיבציה האידאולוגית לשוליים או מהמעטה בחשיבות הפעולה הכוחנית של שלטונות המנדט הבריטיים. עד היום היא אינה כוללת עימות שיטתי מפורט עם הניתוח של שפיר לגבי התגבשותה של ההתיישבות היהודית בתקופת השלטון העותמאני. מצד שני, חלק מהמחקר החברתי וההיסטורי בארץ בוחר עד היום להתעלם מהספר. בהקשר זה אפשר להזכיר כותבים בולטים על הקיבוץ כמו הנרי ניר ואליעזר בן-רפאל, או חוקרים שבחנו במבט כולל את תולדות הציונות כמו זאב שטרנהל ואניטה שפירא. ההתעלמות מעידה בעיניי על איכות הנדירה של הספר, שביסס טיעון תאורטי והשוואתי רחב יריעה באמצעות ניתוח מפורט של השתלשלות העניינים ההיסטורית.

לצד המעלות שציינתי, נראה לי שמנקודת הזמן הנוכחית הולכות ומתבלטות בספרו של שפיר גם נקודות תורפה כבדות משקל. הנה ארבע שאלות ביקורתיות הנוגעות לטיעונים מרכזיים בו:

א. האומנם היה לקיבוץ לפני הקמת המדינה יתרון על פני צורות יישוב אחרות שנהנו מתמיכה ציבורית, כגון המושב, בדחיית הערבים משוק העבודה? אם כן, מהו? למיטב ידיעתי שפיר הוא היחיד שהעלה טענה זו, ומנקודת מבטי העדויות ההיסטוריות אינן תומכות בה.

ב. האומנם, בתקופה ששפיר חוקר או אף מאוחר יותר, היה נישול הפלסטינים מהעבודה מרכיב מרכזי בפרקטיקה הציונית ולא רק ברטוריקה של תנועת העבודה? חוקרים פלסטינים ואחרים הראו בינתיים כי ההתנגדות הפלסטינית התמקדה כבר באותם ימים במאבק על הקרקע דווקא (Khalidi, 1997, p. 94). המספר המצומצם של הפועלים האשכנזים היהודים בגליל בתקופה ששפיר מנתח – כ-200 איש – מקשה בעיניי לקבל את הטענה שההתנגדות שעוררה העסקתם הייתה גורם מפתח בגיבוש הקונפליקט היהודי-ערבי.

ג. האם אפשר להבין את צמיחת השינוף בדגניה, ומאוחר יותר בתנועה הקיבוצית כולה, בנפרד מהמאבק האלים על הקרקע? דגניה, ראוי להזכיר, הוקמה כ"קבוצת כיבוש", במתווה דומה מאוד לזה שהציעה כמה חודשים לפני כן מניה שוחט בשם ארגון השומר (דה מלאך וגרינברג, 2019). בעבודתנו הנוכחית, לב גרינברג ואני מנסים להראות את הקשר בין התגבשות התנועה הקיבוצית סביב רעיון הקומונה בראשית שנות העשרים ובין ההתנגשויות האלימות של השנים 1920-1921. הניתוח של שפיר דוחק בעיניי לשוליים את היתרון האמיתי של חיי השינוף בקיבוץ – היכולת להתמודד עם הפסדים חקלאיים בתמיכת המוסדות ולהתעמת פיזית עם התנגדותם של הפלסטינים להתיישבות היהודית (DeMalach, 2017).

ד. האומנם ההתרכזות הציונית בגושי התיישבות קשורה ל"כיבוש העבודה" ולהקמת משק יהודי נפרד? תוכניות ההתיישבות הציוניות לאחר הכיבוש הבריטי בשנת 1917 כללו התיישבות מדן ועד אילת ומהים עד עבר הירדן. הן מעידות שהשאיפה לעבודה עברית לא נתפסה באותה תקופה כמחייבת צמצום טריטוריאלי של הפרויקט הציוני. לפיכך נראה שאת מגמת ההתרכזות הגאוגרפית נכון יותר לייחס לקשיי הביטחון לנוכח

ההתנגדות הפלסטינית שהתעוררה זמן קצר לאחר מכן. הטענה כי יש קשר בין "כיבוש העבודה" ובין נכונות לפשרה טריטוריאלית גם איננה מתיישבת עם מה שהתרחש בדיונים של ההנהלה הציונית ושל הציבור כולו על חלוקת הארץ בין השנים 1937 ו-1948 ואף מאוחר יותר. יצחק טבנקין ומאיר יערי, שעמדו בראש התנועות הקיבוציות הגדולות, המשיכו באותן שנים לדגול בקנאות בעבודה עברית וכד בכו כבוד גורם מוביל במאבק למען "שלמות הארץ".

במבט כולל, נראה לי שהגיע הזמן לתקן את ההטייה של שפיר לכיוון הטענה המקובלת בהיסטוריוגרפיה הישראלית בדבר מרכזיותו של המאבק לכיבוש העבודה וחשיבותו בתולדות ההתיישבות הציונית. כיום מתחוורת והולכת ההבנה שההיבט הטריטוריאלי של נישול הפלסטינים מהקרקע, שאותו מבליטה הפרספקטיבה של קולוניאליזם התיישבותי, הוא הדומיננטי בפרויקט הציוני (סבאע' חורי, 2018). היבט זה, שהראשון שהדגיש אותו בישראל היה כאמור קימרינג, האפיל מראשית הדרך על היבט הנישול משוק העבודה. במובן הזה אפשר לזהות בהיסטוריה של ישראל/פלסטין המשכיות רבה. אני מעלה שאלות אלו מתוך הערכה רבה לספר, שהייתה לו כאמור השפעה מרחיקת לכת על עיצוב השקפת עולמי, ובתקווה לתרום להמשך המחקר בתחום זה על בסיס דיאלוג בין חוקרים.

מקורות

- דה-מלאך, דניאל, ולב גרינברג. (2019). לאן נעלמו קבוצות הכיבוש? מבט סוציולוגי על המאבק האלים על קרקע בגליל התחתון 1908-1914. סוציולוגיה ישראלית, כ(2), 89-59.
- סבאע' חורי, אריז'. (2018). קולוניאליזם התיישבותי, נקודת המבט הילידית והסוציולוגיה של ייצור ידע בישראל. תיאוריה וביקורת, 50(חורף), 418-391.
- שפירא, אניטה. (1977). המאבק הנכזב: עבודה עברית 1929-1939. הקיבוץ המאוחד.
- DeMalach, Daniel. (2017). The political economy communal life: Zionist settlement policy and the diffusion of kibbutz collective practices, 1920–2010. *Communal Societies*, 37(2), 129–152.
- Khalidi, Rashid. (1997). *Palestinian identity: The construction of modern national consciousness*. Columbia University Press.
- Kimmerling, Baruch. (1983). *Zionism and territory: The socio-territorial dimensions of zionist politics*. University of California Press.

נישול, פרולטריזציה ושליטת האופוזיציה: פלסטינים, מזרחים והקולוניאליזם ההתיישבותי

אבי־רם צורף*

אני מבקש לבחון את משמעות חיבורו של גרשון שפיר לא מתוך קריאתו ככריאה של פרידגמה חדשה, אלא מתוך מחשבה על האופן שבו הוא תרם להבנה יסודית ומעמיקה של מסגרת שקוויה כבר הונחו לפניו. כפי שהראו רנא ברכאת ואריז' סבאע'ח'ורי, ההבנה שאת הציונות יש לבחון מתוך המסגרת הקולוניאלית־התיישבותית רווחה בהיסטוריוגרפיה הפלסטינית שנים רבות קודם לכן (Barakat, 2018; Sabbagh-Khoury, 2021). הן הצביעו על כך שההתמקדות ב"חידוש" בכתיבה ההיסטורית והסוציולוגית בישראל בשלהי שנות השמונים ובשנות התשעים משעתקת למעשה את מחיקתם של הפרספקטיבה הילידית ושל גופי הידע שהעמידו חוקרות וחוקרים פלסטינים.

לאור הדברים האלה אטען שהחידוש העיקרי בספר, בעת שיצא לאור, הוא בשתי נקודות עיקריות. האחת קשורה לסוגיית התיקוף: הספר מתמקד בדפוסי התגבשותה של המדיניות הקולוניאלית־התיישבותית בשלהי התקופה העותמאנית. השנייה קשורה לאופי המרובד של המבנה הקולוניאלי־התיישבותי: הספר מראה כיצד התביעה הבלדנית ליצירת מרחב גאוגרפי ומשק עבודה לאומיים טהורים, שמשמעותה נישולם של הפלסטינים, כרוכה ביצירתו של ריבוד אתני בתוך האוכלוסייה היהודית, שעיקר ביטויו בתקופה האמורה הוא בפרולטריזציה של התימנים.

מאמר ביקורת חשוב שהקדיש זכארי לוקמן לספר כשני עשורים לאחר פרסומו (Lockman, 2012) גרס כי סוגיית התיקוף היא נקודת התורפה של החיבור. לוקמן טען כי פנייתו של שפיר אל התקופה העותמאנית משתקפת דווקא בניתוח המעניק משקל יתר לסוגיות כלכליות הדוחקות לשוליים שאלות פוליטיות, אידאולוגיות ותרבותיות. כתוצאה מכך, התמונה העולה מספרו של שפיר איננה מצליחה ללכוד את התפקידים שמילאו כפייה, התערבות שלטונית ואלים בתהליכי התפתחותו של היישוב הציוני בפלסטין־ארץ ישראל מאוחר יותר, במהלך תקופת המנדט וביתר שאת לאחר גירושם של הפליטים הפלסטינים, מניעת שיבתם וייסודה של מדינת ישראל ב־1948. בדומה לעמדתו של לוקמן, בהיסטוריוגרפיה הפלסטינית שקדמה לספרו של שפיר נתפסה התקופה העותמאנית כרגע שבו מאמצי הקולוניזציה הציוניים הצליחו במידה מוגבלת לכל היותר, והברית בין הקולוניזציה הציונית לאימפריה הבריטית מוצגת כרגע המכונן מבחינת גיבושה של קהילת המתישבים הציונית ונישולם של הפלסטינים מאדמותיהם (סעיד, 1981; Sayegh, 1965, p. 9).

אמנם אין כל ספק כי התפרקותה של האימפריה העותמאנית ועלייתו של השלטון הקולוניאלי הבריטי – שהיה מחויב להגשמת השאיפות הפוליטיות הלאומיות הציוניות ומנע את מימוש השאיפות הלאומיות הפלסטיניות, כפי שטען רשיד ח'אלדי (תשע"א,

* ד"ר אבי־רם צורף, האקדמיה ע"ש פולונסקי, מכון ון ליר בירושלים

עמ' 73-75) - שינו את מאזן הכוחות בפלסטין-ארץ ישראל, והעמידו לרשותה של התנועה הציונית משאבים שלא היו ברשותה קודם לכן. עם זאת, נראה לי שאי אפשר להבין כיצד הישענותה של התנועה הציונית על הכוח הקולוניאלי הבריטי שירתה את שאיפותיה הלאומיות מבלי להביא בחשבון את רפרטואר התפיסות והפרקטיקות שהתנסח כבר בשלהי התקופה העותמאנית, העומד במוקד חיבורו של שפיר. לצד זאת, ההתמקדות בתקופה העותמאנית מאפשרת לערער על התפיסה כי השדה הכלכלי היה נקי מאלימות פוליטית, ולהראות כיצד המסגרת הקפיטליסטית שימשה בסיס חיוני להתעצבות המבנה הקולוניאלי הציוני ודרכי פעולתו.

המסגרת האימפריאלית העותמאנית אמנם הובילה מדיניות הגירה שמנעה ריכוז של קבוצות מסוימות באזור מובחן בשטחי האימפריה (Karpas, 1974). אולם השתלבותה של האימפריה במערך הקפיטליסטי העולמי, הפרטת הקרקעות האימפריאליות (שבאה לידי ביטוי בחוק הקרקעות העותמאני של 1858) ועידודם של יחידים להתאזרח ולהתיישב ברחבי האימפריה העניקו בסיס חיוני למהלך הציוני של רכישת הקרקעות, הלאמתן ונישולם של הפלאחים הפלסטינים שישבו בהן (Khalidi, 1997). אף שהאימפריה לא שימשה לתנועה הציונית משענת פוליטית כמו השלטון המנדטורי, הקפיטליזציה של האדמות והימנעותם של השלטונות האימפריאליים מלהגן על הפלאחים הפלסטינים שנושלו מאדמותיהם - הימנעות שזכתה לביקורת חריפה מעל דפי העיתונות הפלסטינית, מטעמם של נציגים פלסטינים בפרלמנט העותמאני ובפטיציות שנשלחו לאיסטנבול מטעם האוכלוסייה הכפרית הפלסטינית (התנגדויות שאינן מופיעות אצל שפיר) - סייעו להצלחתה היחסית של הקולוניזציה הציונית בשנים אלו (בן בסט, תשע"ג; Khalidi, 1997; Beska, 2014). המודל של התיישבות טהורה, שהתבסס על היגיון מרחבי וכלכלי בדלני והיה מלווה בדפוסים אלימים של נישול (ששפיר אינו מתייחס אליהם) (דה מלאך וגרינברג, 2019), קרם עור וגידים הודות למדיניות העותמאנית הזאת ולכלכלה הגלובלית. שפיר מראה כי המדיניות האימפריאלית היא שהעניקה לארתור רופין, ראש המשרד הארצישראלי, בסיס לאימוץ המודל הקולוניאלי הפרוסי בפוזנן, שביקש לדחוק את התושבים הפולנים המקומיים וליצור רוב גרמני באזור באמצעות רכישת קרקעות והפיכתן לאדמות גרמניות (ראו גם בלום, 2020; וייס, 2008). התפרקותה של האימפריה ועלייתו של השלטון הקולוניאלי לא שינו את המגמות הללו, אלא הרחיבו את האפשרויות שעמדו לרשות התנועה הציונית.

רופין, שכפי שטען איתן בלום אפשר לראותו כמתכנן התרבות הארצישראלית וכמי שניסח את רפרטואר התפיסות והפרקטיקות הקולוניאלי-התיישבותיות הציוניות, מסמל גם את הנקודה הנוספת שהיא לדעתי מרכזית בספר: הזיקה שבין טיהור לאומי ונישול ובין ריבוד אתני ופרולטריוזציה. מחיבורו של שפיר עולה שאי אפשר להבין את מכלול המבנה הקולוניאלי-התיישבותי מבלי להתייחס ליחסי הכוח האתניים הנוצרים בתוך קבוצת המתיישבים. לשפיר אמנם קדמו התייחסויות שונות לשיח הגזע שעמד בבסיס סימונם של התימנים כ"פועלים טבעיים", כאלה שאמורים להתחרות בפועל הערבי בשל הדמיון בתנאי החיים הנמוכים הנדרשים להם ו"הסתפקותם במועט" (הנגבי, 1971; עין-גיל, 1976. ובאופן אחר גם דרויאן, תשמ"ב; מאיר, תשמ"ג). אבל שפיר מראה כיצד דפוס זה, והתפיסה כי התימנים הם שאמורים להגשים את היעד של כיבוש העבודה, היו חלק אינטגרלי של המבנה הקולוניאלי-התיישבותי הכולל. לטענתו, היה זה יעד משני

בהשוואה לתפקיד המשמעותי יותר של כיבוש הקרקע, שהוענק ל"פועלים האידאולוגיים" האשכנזים. שפיר – המודה בפתח ספרו למאיר עמור, שלמה סבירסקי ובת-ציון עראקי קלורמן, שהיו קוראי הפרק העוסק בסוגיה זו – נשען על גוף הידע שהתגבש במסגרת המאבק המזרחי של שנות השבעים והשמונים בישראל, ומצביע על הפרולטריוזיה שעברו מזרחים בישראל תחת משטר חלוקת העבודה הקפיטליסטי, ששילב אותם ככוח עבודה זול המיועד לעבודות הבלתי מקצועיות (סבירסקי, 1981; עמור, 1987). גם בהקשר זה הוא מסמן את שלהי התקופה העותמאנית כרגע מכונן מבחינת התעצבותם של יחסי הכוחות האתניים בין אשכנזים ומזרחים ביישוב, בתקופת השלטון הקולוניאלי ולאחר הנכבה והקמתה של מדינת ישראל.

שפיר אמנם אינו מציין את האלימות שהתלוותה לתהליכים אלו ואת מגוון המשאבים שעמדו לרשות התנועה הציונית עם המעבר לשלטון הקולוניאלי הבריטי, ובמיוחד עם הקמתה של מדינת ישראל, אך הוא מאפשר לנתח את אותם "דפוסים של המשכיות מבנית של הציונות" (Jabary Salamanca et al., 2012). מתוך כך, חיבורו משמש אבן דרך בסימון הזיקות ההדוקות שבין השאיפה הלאומית לטיהור ובין כינונה של מסגרת לאומית מרובדת, בין נישולם וגירושם של הפלסטינים ובין הפרולטריוזיה של המזרחים, שהיו חלק מאותן המסגרות הכוללות של קולוניאליזם התיישבותי ומערכת קפיטליסטית גלובלית.

היבט נוסף של שלהי התקופה העותמאנית היה עשוי להשלים את התמונה ששפיר מצייר: עמדתם האופוזיציונית של בני הארץ והמציאות של קיום מרחבי וכלכלי משותף. כפי שהראו אביגיל יעקובסון, משה בהר ויובל עברי, בשנים אלו התנסחה בקרב אינטלקטואלים יהודים ספרדים בני הארץ ביקורת חריפה ביחס למערך התפיסות ודפוסי הפעולה הבדלניים שהובילה הנהגת התנועה הציונית (עברי, 2020; Jacobson, 2011; Behar, 2017). הם תבעו לממש את הקיום הקולקטיבי היהודי לא במסגרת מובחנת מזו הערבית המקומית ומזו האזרחית העותמאנית, אלא כחלק מהן. שלילת הפרספקטיבה היהודית היילידית הזאת מאפיינת את עיצובו של הרפרטואר הקולוניאלי-התיישבותי הציוני ומשקפת את מה שמרסלו סבירסקי ורונון בן-אריה תיארו כמחיקה הכפולה – הן של האוכלוסיות היילידיות, הן של דפוסי הקיום המשותפים שאפיינו אותן (Svirsky & Ben-Arie, 2019). כאשר השתנה מאזן הכוחות בפלסטין ארץ ישראל בעקבות עלייתו של השלטון הקולוניאלי, בהשפעת הגיון ההפרדה שהוביל השלטון הזה ומחויבותו למימוש השאיפות הפוליטיות הציוניות, הצטרפו חלק מהדמויות הללו למערך התפיסות הציוני הכולל, שטששו את עמדותיהן האופוזיציוניות ועיצבו מחדש את הקיום היהודי-ערבי המשותף כנכס שאפשר להן לשמש גורמים מתווכים בין התנועה הציונית לפלסטינים (יעקובסון ונאור, 2021). כך למשל גרס ב'1928 אברהם אלמאליח, ממקימי אגודת המגן שהוקמה ב'1913 וביקרה בחריפות את הבדלנות הציונית, כי התנועה צריכה להתכנס "בפנתנו הקטנה בלי שום קשר עם שום מדינה שכנה אחרת", קבע כי שאיפותיהם הלאומיות של הערבים מנוגדות לחלוטין לאלה של היהודים, וטען כי "כל מה שהערבים רואים בו טובה לעצמם, הריהו סם מות לנו" (אלמאליח, תרפ"ח). הזדהות זו עם תפיסות התנועה הציונית גברה לאחר ההתנגשויות האלימות ב'1929 (כהן, 2013). הגישה הזאת מלמדת על הדרכים השונות שבהן הייליד היהודי, שבמערך הקולוניאלי-התיישבותי נתפס כחלק מן הקולקטיב הלאומי ההגמוני, הוטמע בתוך חברת המתיישבים (Evri & Kotef, 2020).

לסיכום, חיבורו של שפיר אמנם איננו מתייחס לאלימות שהיתה חלק מרכזי מן המבנה הקולוניאלי-התיישבותי כבר בתקופה שבה הוא עוסק, וגם לא להתנגדות הפלסטינית לפעולות הקולוניזציה. עם זאת, פנייתו אל שלהי התקופה העותמאנית מאפשרת לו להראות כיצד התעצב מבנה זה וכיצד התגבש רפרטואר התפיסות והפרקטיקות הציוניות הבלדניות, שבאו לידי ביטוי בזיקה ההדוקה שבין נישול הפלאחים הפלסטינים, הפרולטריוזציה של היהודים התימנים ושלילת העמדות האופוזיציוניות שייצגו יהודים ספרדים בני הארץ.

מקורות

- אלמאליח, אברהם. (תרפ"ח, כט תמוז). פרשת היום: בסודם אל תבוא נפשנו. דאר היום, 1. בלום, איתן. (2020). ארתור רופין ותכנון התרבות הארצישראלית. רסלינג. בן-בסט, יובל. (תשע"ג). תקריות רחובות בפטיציות של האוכלוסייה הערבית הכפרית לאסתאנבול 1890-1913. קתדרה, 146, 101-116.
- דה מלאך, דניאל, ולב לואיס גרינברג. (2019). כיצד נשכחו קבוצות הכיבוש? מבט סוציולוגי על המאבק האלים על קרקע בגליל התחתון 1908-1914. סוציולוגיה ישראלית, 2(2), 59-87.
- דרוואן, ניצה. (תשמ"ב). באין "מרבד-קסמים": עולית-ימן בארץ-ישראל (תרמ"ב-תרע"ד, 1881-1914). יד יצחק בן-צבי.
- הנגבי, חיים. (1971, 10 באפריל). **התימנים**. מצפן, 58.
- וייס, יפעת. (2008). אתנו-לאומיות מרכז אירופית ודו-לאומיות ציונית. בתוך עדי גורדון (עורך), "ברית שלום" והציונות הדו-לאומית: "השאלה הערבית" כשאלה יהודית (עמ' 43-66). מאגנס.
- ח'אלדי, רשיד. (תשע"א). כלוב הברזל: סיפור מאבקם של הפלסטינים למדינה (בתרגום איה ברור). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- יעקבסון, אביגיל, ומשה נאור. (2021). בני הארץ והמזרח: יהודים וערבים בתקופת המנדט הבריטי. מאגנס.
- כהן, הלל. (2013). תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי. עברית. מאיר, יוסף. (תשמ"ג). התנועה הציונית ויהודי תימן. ספרית אפיקים.
- סבירסקי, שלמה. (1981). לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל – ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות. מחברות למחקר ולביקורת. סעיד, אדוארד. (1981). שאלת פלסטין (בתרגום רונית לנטין ויהלי עמית). מפרש.
- עברי, יובל. (2020). השיבה לאנדלוס: מחלוקות על תרבות וזהות יהודית-ספרדית בין ערביות לעבריות. מאגנס.
- עין-גיל, אהוד. (1976, 10 במרץ). **הציונות נגד היהודים**. מצפן, 76.
- עמור, מאיר. (1987). אינטרסים שפעלו במשרד הארצישראלי סביב "עלית יבנאלי". אפיקים, פט, 18-19.
- Barakat, Rana. (2018). Writing/Righting Palestine studies: Settler colonialism, indigenous sovereignty and resisting the ghost(s) of history. *Settler Colonial Studies*, 8(3), 349–363.

- Behar, Moshe. (2017). 1911: The birth of Mizrahi-Ashkenazi controversy. *Journal of Modern Jewish Studies*, 16(2), 312–331.
- Beska, Emanuel. (2014). Political opposition to zionism in Palestine and Greater Syria: 1910–1911 as a turning point. *Jerusalem Quarterly*, 59, 54–67.
- Evri, Yuval, & Hagar Kotef. (2020). [When does a native become a settler? \(with apologies to Zreik and Mamdani\)](#). *Constellations*.
- Jabary Salamanca, Omar, Mezna Kato, & Sobhi Samour. (2012). Editor's Introduction. *Settler Colonial Studies*, 2(1), 1–8.
- Jacobson, Abigail. (2011). Jews writing in Arabic: Shimon Moyal, Nissim Malul and the mixed Palestinian / Eretz Israeli locale. In Eyal Ginio & Yuval Ben-Bassat (Eds.), *Late Ottoman Palestine: The period of the young Turk rule* (pp. 165–182). I. B. Tauris.
- Karpat, Kemal. (1974). Ottoman immigration policies and settlement in Palestine. In Ibrahim Abu-Lughod & Baha Abu-Laban (Eds.), *Settler regimes in Africa and the Arab world: The illusion of endurance* (pp. 57–72). The Medina University Press.
- Khalidi, Rashid. (1997). *Palestinian identity: The construction of modern national consciousness*. Columbia University Press.
- Lockman, Zachary. (2012). Land, labor and the logic of zionism: A critical engagement with Gershon Shafir. *Settler Colonial Studies*, 2(1), 9–38.
- Sabbagh-Khoury, Areej. (2021). Tracing settler colonialism: Genealogy of a paradigm of knowledge production in Israel. *Politics and Society*.
- Sayegh, Fayez. (1965). *Zionist colonialism in Palestine*. Research Center, Palestine Liberation Organization.
- Svirsky, Marcelo, & Ronen Ben-Arie. (2019). Settler-Colonialism and the logic of double elimination. *Interventions*, 21(4), 464–485.